

Bartók Ágnes

„Isten kedvenc népe” – Felelősség és elkötelezettség Rosenzweig műveiben és életében

Tanulmányomban Franz Rosenzweig felelősséggel kapcsolatos gondolatait mutatom be, elsősorban az 1921-ben megjelent *A megváltás csillaga* (*Der Stern der Erlösung*)¹ című művén keresztül. Ezen egyedülálló könyvnek, mely többek között arra tesz kísérletet, hogy kibékítse és közös filozófiai rendszerbe foglalja a zsidóságot és a kereszténységet, az egyik sarkköve a felebaráti szeretet parancsolata, melyet Rosenzweig sajátos módon értelmez újra.

Két nagy témát vizsgálok: egyrészt a felelősség általános, emberi értelmét (vagyis azt, hogy mi az, amiért Rosenzweig szerint minden ember felelős), majd rátérek a felelősség specifikusan zsidó értelmére (azaz arra, miért felelős a zsidó ember). Mindehhez először a „felelősség” fogalmát járom körül. Ezt követően rövid vázlatot adok *A megváltás csillagáról* a „csillag” szimbólumának kibontásával, majd a művet a „szeretet” fogalma felől is bemutatom. Ezután térek rá a „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” rosenzweigi értelmezésére, különös tekintettel a „felebarát” kétféle rosenzweigi fordítására és az ezzel kapcsolatos dilemmákra. Ezzel zárul a felelősség általános emberi értelméről szóló rész. A második kérdést (miért felelős a zsidó ember?), mely természetesen nem leválasztható az elsőről, Rosenzweig élete szempontjából is vizsgálom, tekintettel arra, hogy a szerző aktív hitéletet élt, s hogy magánlevelezéseiben is gyakran írt hovatartozásáról. Ebben a részben elsősorban arra

□ A szerző az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen doktoranda és tanársegéd. E-mail: bartoka@or-zse.hu

¹ Rosenzweig, Franz: *A megváltás csillaga*. (Fordította: Bíró Dániel.) Budapest: Kalligram, 2023./ Rosenzweig, Franz: *Der Stern der Erlösung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2018.

keresem a választ, hogy mint asszimilált családba született, később vallásgyakorlónak váló zsidó ember, mit gondolt Rosenzweig a Törvényről, illetve arról, hogy mi teszi ma (jó) zsidóvá a zsidót.

A felelősség német szaváról

Mivel jelen tanulmány számos nyelvi elemzést tartalmaz, mindenképp ezek létjogosultságát szeretném megindokolni. Hogy milyen műfajú *A megváltás csillaga*, erre a kérdésre többször vissza fogok térni. Ami bizonyos, hogy a szerzője alapvetően bibliakommentárnak tekinti.²

Viszonylag közismert a zsidó exegetikai hagyomány azon gondolata, miszerint a Bibliában³ nincsen egyetlen fölösleges vessző vagy ismétlés, minden egyes írásjegynek fontos és többértelmű jelentése van. A gematria mint bibliaolvasási módszer például úgy keresi a szöveg mélyebb értelmét, hogy a betűknek számértéket tulajdonítva különféle műveleteket végez velük. (Ehhez érdemes figyelembe venni, hogy a bibliai – és sok esetben a modern – héber eleve a betűket használja számok leírására; így ez az olvasat úgymond „adja magát”). Mivel a legkisebb változtatás is módosít a szavak számértékén, a gematria esetében különösen látványos az egy-egy írásjel kicserélésével vagy elhagyásával elérhető jelentésváltozás. Miután Rosenzweig a Bibliát, amelynek „zsidó fordítása” (német nyelvre, a meglévő Luther fordítás alternatívájaként) már egészen ifjú korától szívügye, kinyilatkoztatásnak tekinti, így az elméleti építményének alapjaihoz használt héber szavak vizsgálatának relevanciája biztosított. Mi a helyzet a német szavakkal?

A megváltás csillagának (pontosabban a *Der Stern der Erlösung*nak) nyelve német: ezt a nyelvet nevezi Tatár György a zsidóság holt nyelvének,⁴ utalva a Németországból, Rosenzweig hazájából útjára induló fasizmusra és következményeire, s arra, hogy milyen friss és zibongó élet zajlott a zsidók körében ezen a nyelven a nemzetszocializmus előretöréséig – időben szinte pontosan addig, amikor Rosenzweig, aki akkor már hosszú évek óta tűrte méltósággal és derűvel izomsorvadásos betegségét, 1929-ben, a gazdasági világválság kezdetének évében, mindössze 43 éves korában meghalt. Hogy a halála után a hazájában történtek

² Tatár György: Nem hang és füst a név. In: Franz Rosenzweig: *Nem hang és füst*. Budapest: Holnap Kiadó. 1990. 203.

³ Biblia alatt minden esetben a Tanakhot, azaz a Héber Bibliát értem.

⁴ Tatár, 1990. 204.

hogyan hatnak visszamenőleg az először 1921-ben megjelent *A megváltás csillagára*, kikerülhetetlen kérdés a mű egészét tekintve. Nem is annyira a *soá* maga – amelynek ténye még elvben összeegyeztethető a könyv tartalmával –, mint inkább Izrael állam megalapítása és a szent nyelv hirtelen államnyelvvé tétele az, ami *A megváltás csillaga* számos pontját ha nem is érvénytelenné, de megkérdőjelezhetővé teszi.⁵ Bár a zsidóság definíciójának kérdésénél lesz szó ezekről a problémákról, ám a könyv többi, „rosszul öregedett” részére (mint például az iszlámról, a buddhizmusról vagy a művészetekről írottakra) ezúttal nem fogok kitérni. A most elemzett témák megértéséhez mindezek ismerete nem szükséges, mivel nem érintik lényegi pontokon a felelősség és a szeretet témáját.

Milyen tehát az a német nyelv, amelyet Rosenzweig használt, és miért érdemes alaposabban megnézni a szóhasználattal kapcsolatos döntéseit a – hangsúlyozzuk ismét – lényegében bibliakommentárnak (pontosabban, a mű megírásakor még csak tervként létező új bibliafordítás kommentárjának) szánt szöveg megértéséhez?

Rosenzweig írásmódja nem könnyíti meg olvasója dolgát: egyszerre terjengős és archaizáló, közben játékos, és olyan szenvedélyes, hogy olykor önmaga iróniájába csap át, máskor pedig kifejezetten költészetbe. Mivel pedig Rosenzweig nem pusztán a hébert, hanem a nyelvet mint olyat tekinti kinyilatkoztatásnak, átjárónak és kapaszkodót kínáló korlátnak a megváltás előtti mindenség jelenleg ismert, széttöredezett állapotában, így nem csak a Biblia nyelvét – melyet egyébként hangsúlyosan nem holt, hanem szent nyelvnek nevez –, hanem a német nyelvet is úgy tekinti, mint Isten azon ajándékát, amellyel eszközt adott a teremtés és a megváltás közötti idő áthidalására (mely „idő” csak az ember számára mutatkozik meg köztesként, hiszen Isten számára minden egyidejű). Hiába használta az ember a beszédet a kinyilatkoztatás előtt is, a nyelv igazán csak a kinyilatkoztatással született meg, mivel ez volt az a pillanat, mikor közös fogalmaink (így pl. az „Isten, ember, világ” is) létrejöttek. Ilyen szempontból a héber tehát nem kiemelt a nyelvek között, az isteni

⁵ Később lesz még szó ezekről a problémákról, de annyit már itt érdemes megjegyezni, hogy *A megváltás csillaga*, amelyben Rosenzweig a zsidóságot, mint örök népet írja le, amelynek a vér biztosítja folytonosságát, 1921-ben jelent meg, Hitler *Mein Kampf*ja pedig 1925-ben. Rosenzweig nem tudta, hisz nem tudhatta, milyen terhek rakódnak majd a „vér” szóra.

eredet és a felebaráti szeretet megélésére (vagy inkább megvalósítására) való alkalmasság elvben minden nyelvben közös – legalábbis azokban, amelyeknek használói ismerik a kinyilatkoztatást.

Ezzel tehát látható, hogy a továbbiakban szereplő szóelemzések nem csak indokoltak, de lényegi jelentőségűek. Először a felelősség héber szavát elemzem a rosenzweigi koncepció szempontjából.

Ahogy talán mások is leírják ebben a tematikus lapszámban, héberül a felelősség: אָחָר יוֹת (áhárájut), azonos gyökből származik, mint az: אָחָר (áhér, azaz másik). Mint látszik majd, Rosenzweignál különösen szépen illeszkedik ez az etimológiai tény a filozófiai rendszeréhez (nála jobban talán csak Lévinasnál).⁶ A *megváltás csillagának* lényegi fontosságú alakja a „másik”, akiről (vagy talán inkább „amiről”) ugyanakkor a szerző azt a meghökkenítő kijelentést teszi, hogy „a másik ugyanis, minden másik, már mint másik halott”.⁷ A gondolatmenet, ahol e kijelentés található, a bűnös imáját elemzi, azt állítva, hogy még a másik ember haláláért mondott ima sem tartalma miatt nem helyes, hisz a tartalmával, amennyiben az imádkozó saját üdvét kívánja, Isten csak egyetérthet: ő mindig a javunkat akarja; másrészt a másik, ameddig másiknak látjuk, addig valójában nem élő személy számunkra, így Isten már eleve teljesítette is a bűnös ember imáját. Amíg ugyanis a másikat „másiknak” nevezzük, elvétjük felebarátként látni őt. Ameddig másiknak látjuk, nem egy másik „én”-nek, addig halott számunkra. A másik attól a pillanattól fogva szűnik meg „másik” lenni, hogy hozzá szeretettel fordulunk. Nem a másik szeretete az, amire szeretettel kell reagálnunk, hanem a másik, a mi életünkkel éppen kapcsolatba lépő, *puszta létezése* az, ami feleletre kényszerít. A másik nélkül nem lehet eljutni a megváltásig.⁸

⁶ A Heidegger-tanítvány Lévinas lényegében a fenomenológia-kritikáját alapozta arra a gondolatra, hogy a Másik (pontosabban: a Másik arca) fenomenológiailag nem leírható és megismerhetetlen. (A sok hasonlóság mellett markáns különbségek vannak Lévinas filozófiája és a buberi-rosenzweigi dialógusfilozófia között: Lévinas egyik fő kritikája a dialógus-filozófiával kapcsolatban, hogy a dialógust egyenlő felek párbeszédéként állítja be, holott az ember abban a pillanatban alárendelődik a Másiknak, amikor a Másik megszólítja. További jelentős különbség a személyesség kérdése: Lévinas elképzelése szerint Istenre egyáltalán nem alkalmazható a személyesség azon fogalma, amire Buber és Rosenzweig alapozott.)

⁷ Rosenzweig, 2023. 353.

⁸ A sok között ez az egyik problémája Rosenzweignak a miszticizmussal: hogy a misztikus, jusson el bármily mély tudásig magányában, egyedül van. Márpedig egyedül nem lehet teljesíteni a legfőbb parancsolatot, s egyedül nem lehet eljutni a megváltásig. Az embernek a földön (rosenzweigi nyelven: a világban) a többi emberrel van dolga, legeslegesősorban ővelük. „A csak Isten által szeretett ember minden világ elől el van zárva, és el is zárja magát.” Rosenzweig, 2023. 273.

A felelősség héber szavánál (amely tehát a „másik”-at jelölő szóban találja meg gyökét) *A megváltás csillagára* vetítve talán még érdekesebb a német *Verantwortung*, amely, a magyar fordításhoz hasonlóképp, az *antworten* (felel) igéből ered. A másik ember, Rosenzweig elképzelése szerint, a közelségével kényszerít válaszra, és nem akármilyenre, hanem csakis egyfélére. Ez a minden másikat megelőző legfőbb parancsolat, a feleletadás parancsolata, mely feladat tett, és amely bár dialógusként kezdi el saját beteljesülését, mégis legnemesebb pontján nem használ már szavakat. A megváltásban csönd van, ám a beszéd a legjobb, amit annak eljöveteleig tehetünk.

Annak tisztázásához, hogy mi a feleletadás gyakorlati jelentése Rosenzweig szerint, szükségesnek látszik kitérni a kérdéses gondolatmenetek kereteire. A leírás, mely itt következik, épp csak annyi információt tartalmaz, amennyi a felelősség és a felebaráti szeretet rosenzweigi fogalmának megértéséhez elengedhetetlen, tehát meg sem próbál teljes képet adni a mű mélységéről és gazdagságáról.

Franz Rosenzweig, 1902.
Wikimedia Commons

A megváltás csillaga bemutatása két irányból: a „csillag” és a „szeretet” jelentése felől

Franz Rosenzweig világszerte elismert, ám hírességéhez képest részben történelmi okok, részben a szöveg jellege miatt mégis kevésbé ismert műve *A megváltás csillaga* – amely hosszú várakozás után ebben az évben, 2023-ban jelent meg először magyar nyelven Bíró Dániel fordításában és Tatár György szerkesztésében –, különösen sok tudományterület felől értelmezhető. Olvasható a filozófiai hagyomány felől Hegel, illetve az egész akadémiai filozófia kritikájaként; történelem- és időfelfogásának okán a történetfilozófiai, de a művészetek szerepének – máskülönben nagyon problematikus – leírása miatt az esztétika felőli megközelítés is teljesen releváns. És ahogy már eddig is kiderült: e felsorolásban teljes joggal kerülhetett volna első helyre a nyelvfilozófia felőli értelmezés. Arról már volt szó, hogy a nyelv és a kinyilatkoztatás elválaszthatatlanul összekapcsolódnak. Ezen felül azonban – és most e bekezdés erejéig kilépünk *A megváltás csillaga* keretei közül – Rosenzweig számos írásában, továbbá életében és tetteivel (ld. lentebb, többek közt a Tanház működtetéséről, kiterjedt levelezéséről zsidó és keresztény barátaival) a gondolkodás, és ezzel a nyelv megújításának szükségességét hirdette. Értve ezalatt azt, hogy a gondolkodásnak a monológ keretei közül (és ide tartozik minden, ami írott) a dialógus, az élő beszéd szabadságába kell átlépnie. Ezt az új gondolkodást nevezte „beszédgondolkodásnak” [*Sprachdenken*]. A párbeszéd fogalma *A megváltás csillagában* is központi helyet foglal el – nem hiába szokás Rosenzweigot az úgynevezett „dialógusfilozófia”⁹ művelői közé sorolni.

Látható tehát, hogy számtalan irányból közelíthetjük a művet, és még nem is ejtettünk szót a morálfilozófiai megközelítésről, mely szintén kerülhetne első helyre a felsorolásban. (Egyedül a „vallásfilozófia” felőli megközelítés tűnik problematikusnak, amennyiben az elnevezés ellen

⁹ Maga a dialógus-elv nem Rosenzweigtől, s (a köztudattal ellentétben) nem is Martin Bubertől ered. Első megfogalmazója Eugen Rosenstock, egy zsidó felmenővel rendelkező keresztény történész, Rosenzweig közeli barátja. Rosenstock a filozófia logoszána monológ-természetét állította szembe a bibliai ige dialógus-jellegével, azt állítva, hogy az igazság csak ember és Isten párbeszédében tud felviláglani. (Nahum Glatzer: *Franz Rosenzweig. His Life and Thought*. Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, 1998. XIV.)

Rosenzweig maga tiltakozik,¹⁰ hiszen a művének tárgya nem a vallás és annak mibenléte – ekkor nevezhetnénk „vallásfilozófiának” –, hanem a Mindenség, benne Istennel, világgal és emberrel.)

Ezek mellett az olvasatok mellett (és semmiképpen sem utánuk!) áll a Biblia felőli. Ebben a tanulmányban, amely a felelősség és a felebaráti szeretet rosenzweigi értelmezését hivatott bemutatni, két irányból közelítem meg *A megváltás csillagának* hírhedten bonyolult, ám mindenközben – alapjait tekintve – egyszerű, logikus építményét.

Az egyik irány a „csillag” szimbóluma felől adódik. A másik a „szere-
tet” felől. Először a csillag felőli értelmezést tekintem át, utána fejtem ki a „szere-
tet” szerepét a mindent átfogni hivatott rendszerben. Előbbi megközelítés (amennyiben kategorizálni kívánjuk) inkább a teológia, utóbbi inkább a morálfilozófia felől adódik.

A („Dávid”-)csillag mint szimbólum jelentése A megváltás csillagában

Rosenzweig, mint egy jó pedagógus, nem csak újra és újra igyekszik átfogó (és áttekinthető) képet adni *A megváltás csillaga* rendszeréről, hanem törekszik arra, hogy a lehető legegyszerűbb és közben legkönynyebben megjegyezhető szimbólumokkal fejezze ki a könyv egészének lényegi mondandóját. (Persze lehetséges, hogy ő ezzel máris vitatkozna, amennyiben – a rendszerén belülről nézve – nem ő választotta a szimbólumokat, hanem azok adták magukat.) Minderre a legjobb példa a minden kiadás címlapján megtalálható „Dávid-csillag” (*mágén Dávid/Dávid pajzsa*).

Az idézőjel azért szükséges, mert Rosenzweig ez esetben *nem* mint a zsidóság jelképét használja a hatágú csillagot (ahogyan egyébként eltekintve a hindu mitológiában betöltött szerepétől – ismerjük), hanem a zsidóság és a kereszténység jelképeként, de nem úgy, hogy az egyik há-

¹⁰ „Egyáltalán nem »zsidó könyv«, legalábbis nem az, amit a vásárlók, akik ennyire harragszanak rám, zsidó könyvön értenek; ugyan tárgyalja a zsidóságot, de nem részletesebben, mint a kereszténységet, és alig részletesebben, mint az iszlámot. Azt az igényt sem támasztja, hogy vallásfilozófia legyen – hogyan is tehetné, ha a vallás szó elő sem fordul benne! Ez a könyv csupán egy filozófiai rendszer.” Franz Rosenzweig: *Az új gondolkodás*. In: Rosenzweig, 1990. 109.

romszög az egyik, a másik háromszög pedig a másik utat jelenti, hanem úgy, hogy a csillag belső izzása (amelyet hatszögnek látunk) szimbolizálja a zsidóságot, s a hat, háromszög alakú sugár pedig a kereszténységet.

A két háromszög pedig azt a két hármasságot jeleníti meg, amely a könyvet is tagolja. A fenti háromszög, amelyről a kötet három része közül az első szól, az Elemek. A három, egymásra le nem vezethető alapelem, amelyből a Mindenség áll: Isten, világ, ember. E három elem adja az első könyv három fejezetét.

Ezen elemek kölcsönhatását írja le a második rész, a Pálya. A három esemény (melyeket nem mint időben egymásután következőket kell elképzelni – „minden, ami történik, egyidejűleg történik”,¹¹ hanem mint amelyek egyszerre léteznek), amely a Pályát, ahol az elemek mozognak, tagolja: a teremtés, a kinyilatkoztatás és a megváltás. E három képezi az alul elhelyezkedő háromszög három csúcsát.

(Az, hogy a felső háromszögnél miért van Isten fönnt,¹² kevésbé szorul magyarázatra, ám az, hogy az alsó háromszög esetében miért a megváltásnak kell legalul állnia, nem magától értetődő. Anélkül, hogy ennek kifejtésébe itt belebonyolódnék, annyit érdemes kiemelni, hogy Rosenzweig koncepciója szerint Isten „sokkal erősebb értelemben megváltó, mint kinyilatkoztató vagy teremtő”, mivel „a megváltásban önmagát is megváltja”.¹³ Valójában a teremtés és a kinyilatkoztatás is a megváltásra mutatnak, a három esemény tehát nem egészen „egyenrangú”.)

Összefoglalva: *A megváltás csillagának* három része közül az első rész a csillag felső háromszögének jelentését részletezi (Isten, világ, ember mint a Mindenség elemei), a második rész pedig az alsó háromszöget magyarázza (teremtés – 1. könyv –, kinyilatkoztatás – 2. könyv –, megváltás – 3. könyv – mint az Elemek pályáját). De miről szól a harmadik rész?

A harmadik rész a két háromszög által kiadott alakzatról [*Gestalt*], magáról a csillagról szól, a közepén lángoló tűzről (ez a zsidóság), amely a Harmadik rész Első könyvének témája, a csillag sugarairól (ez a kereszténység, a Második könyv tartalma), és a tűz és a sugarak által (és csakis mindkettejük által!) megmutatkozó igazságról, a megváltás csillagáról – erről szól a Harmadik rész Harmadik könyve, azaz a mű zárófejezetei.

¹¹ Rosenzweig, 2023. 336.

¹² Rosenzweig, 2023. 334.

¹³ Rosenzweig, 2023. 302–303.

Így áll fel tehát a könyv váza, illetve a keretei, amennyiben a csillag szimbóluma felől közelítjük. Ebben a rendszerben a „felebaráttal” kapcsolatos részek (számos említést és ilyen című fejezetet is találunk) főként a Második rész Harmadik könyvében lelhetőek, tehát ott, ahol a megváltás van a középpontban, s amely az utolsó olyan szakasza a műnek, mely még az elemek és azok pályái felől közelít.

2.2. A „szeretet” jelentősége A megváltás csillagában

„Isten nem él és nem halott. [...] ő – szeret [...] létét közvetlenül egyedül abban tapasztaljuk, hogy szeret minket”¹⁴ – fogalmaz Rosenzweig a mű a csillagról szóló, utolsó könyvének első oldalain, mely döntő jelentőségű állítás.

A megváltás csillaga elején, az elemek, s azon belül Isten, mint alapelem vizsgálatának kezdetekor – Isten és az ő léte [*Gott und sein Sein*] – a gondolatmenet a semmiből indul ki, azaz abból, hogy mindaz, amit tudunk Istenről, az semmi, illetve az *a* semmi, s ebből a semmiből (akárcsak a világ teremtésénél) lesz a könyv végére valami: a szeretet.

Istent csak a szeretete révén ismerjük. Ez az egyetlen, ahogyan érzékeljük. És ez az a szeretet, ami mozgatja és mozgásban tartja a mindenséget, ami kapcsolatot biztosít az Elemek között, ami válaszra, feleletre készlet, és ezzel „felelőssé” tesz.

Rosenzweig – illeszkedve a filozófiai hagyomány ezen alapvetéséhez – úgy gondolja, hogy minden morális tett előfeltétele a szabadság. Szabad akarat nélkül a morál fogalma értelmetlenné válik: ha nem én döntök a cselekedeteimről, felelős sem lehetek értük. Ebből következik, hogy minden parancsolat mögött ott kell állnia ennek, és csak ennek az előfeltételnek: az ember szabadon dönthet tetteiről. Van azonban egy parancsolat, amely kivétel. A szeretet parancsolatával kapcsolatban érezzük, hogy valami „nem stimmel”. Hogyan lehet megparancsolni a szeretetet? Hogyan lehetne bárkit kötelezni a szeretetre? Micsoda abszurdum ez? Kell lennie a szabadságon kívül egy másik előfeltételnek, amely ezt a parancsolatot lehetővé és érvényessé teszi. Rosenzweig megoldása erre az, hogy a „szeresd felebarátodat” parancsolatnak valóban van még egy előfeltétele: Isten szeretete irányunkban.

¹⁴ Rosenzweig, 2023. 482.

„Szeresd felebarátod, mint tenmagadat”

A rosenzweigi „szeretet” tartalmának megértéséhez a „Szeresd felebarátod” parancsolatának értelmezése visz el. Mivel a mondatrész nem önmagában áll, hanem megelőzi a „Ne állj bosszút s ne tarts haragot néped fiai ellen”¹⁵ (héberül a néped fiai: בְּנֵי עַמֶּךָ, benne a népet jelölő *am* szóval),¹⁶ illetve mivel a felebarát (héberül: רֵעַ, azaz *réá*) jelentése, ahogy látni fogjuk, korántsem egyértelmű, fölmerül a kérdés, hogy a felebarát a közös nép, azaz a zsidóság egyik tagját jelenti-e, vagy minden emberre vonatkoztatandó.

Rosenzweig egyik leginkább meghatározó mestere és barátja, Hermann Cohen élete során újra és újra visszatér ehhez a kérdéshez,¹⁷ lényegében végig tartva magát ahhoz az elgondolásához, hogy a *réá* (felebarát) hagyományos német fordítása [*Nächste*], csak úgy, mint az angol [*neighbour*], mind a Septuaginta *plesziosz* és a latin Vulgata *amicus* megoldását követő, szintén rossz fordítások, ugyanis a *réá* valódi jelentése: másik.¹⁸ Cohen óriási jelentőséget tulajdonít ennek, hiszen a felfogása szerint konkrétan e fordítói hiba tette és teszi alkalmatlanná a felebaráti szeretet eszméjét arra, hogy a morális cselekvés alapja legyen. Az erkölcsi kötelesség ugyanis, vélekedése szerint, nem függhet sem közelségtől, sem más feltételtől, nem lehet viszonylagos. E fordítói hibának – a mindenkori politikai okok mellett és ezekkel összefüggve – döntő jelentősége van abban, hogy történelmünk során az általános felfogás szerint a szeretet jelentősége a morális cselekvésben egyre inkább elhalványodott – így Kantnál is,¹⁹ aki a szeretetet szintén nem tartotta alkalmasnak arra, hogy a morális cselekvés alapjául szolgáljon, egyrészt, mert a szeretetet mint érzést nem lehet megparancsolni (később visszatérek rá, mi Rosenzweig megoldása e problémára), másrészt, mert akit egyáltalán nem szeretek, azzal is tudok morálisan viselkedni. Kant az

¹⁵ Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (továbbiakban: IMIT) fordítása: Szentírás. I. kötet: A Tóra. Mózes öt könyve. 1898. (A továbbiakban minden bibliai idézet magyar fordítása, amennyiben nincs külön jelölve, innen származik.)

¹⁶ A teljes mondat: לֹא-תִקַּח וְלֹא-תִטֹּר אֶת-בְּנֵי עַמֶּךָ, וְאֶהְיֶה לְרֵעֶךָ כְּמוֹדִי

¹⁷ Ezen írások egy részét válogatáskötetbe rendezte és (Cohen 1918-ban bekövetkezett halála után tizenhét évvel) 1935-ben kiadta Martin Buber, aki maga is több tanulmányt szentelt a felebaráti szeretetnek. (A kérdéses válogatáskötet: Hermann Cohen: *Der Nächste. Vier Abhandlungen über das Verhalten von Mensch zu Mensch nach der Lehre des Judentums*. Berlin: Schocken, 1935.) A könyv egyike volt az utolsóknak, amely zsidó szerzőtől megjelenhetett a fasizálódó Németországban.

¹⁸ Hermann Cohen: *Ethik des reinen Willens*. Berlin: B. Cassirer, Második kiadás. 1921. 218–219.

¹⁹ Cohen a neokantianizmus marburgi iskolájának egyik legfontosabb alakja volt.

erkölcsi törvényről úgy gondolta, hogy a priori (születésünktől fogva) adott mindannyiunk számára, ám önmagában nem befolyásolja a cselekedeteinket. A morálitásunk nem a törvényből nő ki, hanem abból, hogy akaratumk és értelmünk birtokában, mit kezdünk a törvénnyel. Cohen munkásságának egyik fő célja mindvégig az volt,²⁰ hogy a felebaráti szeretet eszméjéhez olyan új olvasatot nyújtson, amely alkalmassá teszi arra, hogy a törvény alapjául szolgáljon, s hogy (ezzel végképp élesen szembemelve Kanttal, aki szigorúan leválasztotta a vallást az etikáról) a vallás „leágazásaként” kinövő új, szisztematikus etikát hozzon létre. Ennek első lépése, hogy a *reát* nem felebarátnak (*Nächstének*, legközelebbinek), hanem egyszerűen másoknak fordítjuk.

Hogy fordítja a szót Rosenzweig? Izgalmas módon Rosenzweig (aki élete során többször került nyílt vitába Cohennel, és biztosan tudható, hogy jól ismerte a másik véleményét a kérdéstről) kétféle fordítói megoldást használ a *reára*. Ezek elemzéséhez először röviden ismertetem a héber eredeti (*réá*) vélhető jelentését – nem Cohennel vitatkozva, pusztán megkísérelve teljesebb képet adni a lehetséges megoldásokról.

A megváltás csillaga magyar nyelvű megjelenésének évében, 2023-ban jelent meg a szintén rég várt bibliai héber–magyar szótár²¹ (mely időbeli egybeesés bizonyára tetszene Rosenzweignak). Eszerint a רַא (*réá*)²² jelentése: 1. barát, 2. szerető, kedves, 3. társ, bajtárs, 4. szomszéd, felebarát, és végül, a Cohen által javasolt megoldás: 5. (nem mindig különíthető el az 1. és 4. jelentéstől) a *réá* jelentése „másik, más valaki”.

Azzal kapcsolatban, hogy miért lett a magyar nyelvű, keresztény és a zsidó bibliafordítási hagyományban egyaránt „felebarát” a bevett fordítás, vagy hogy az angolban miért szinte mindegyik fordításban

²⁰ Dana Hollander: Some Remarks on Love and Law in Hermann Cohen's *The Ethics of the Neighbor*. In: *Journal of Textual Reasoning* 4, no. 1., 2005. 57–64. DOI: <https://doi.org/10.21220/s2-jvnj-z976>.

²¹ Dr. Egeresi László Sándor: *Bibliai Héber Magyar Szótár*. Budapest: Dr. Egeresiné Szűrszabó Anikó, 2022.

²² Bár e héber szó gyökbetűit tekintve (rés, ájin) hasonló a rosszat, gonoszt jelentő *ráá* szóra, etimológiailag, a látszat ellenére, nincs közük egymáshoz.

a „neighbour”²³ (szomszéd) szerepel, már érintettük Cohen véleményét.²⁴ De hogyan és miért oldotta meg a kérdést két helyen kétféleképpen Rosenzweig? A Martin Buberrel közös Bibliafordításban²⁵ („*Halte lieb deinen Genossen, dir gleich.*”), az az „embertárs” [*Genosse*] (más jelentéseiben bajtárs, pajtás stb.) szó jelenik meg, amelyet nem sokkal később az NDK kisajátított és hivatalos megszólításként vezetett be (magyar fordítása ebben a kontextusban: „elvtárs”). *A megváltás csillagában* (amely időben korábbi, mint a Bibliafordítás) azonban következesen, a német nyelvű bibliafordítási hagyománynak, azaz elsősorban a Luther-Bibliának megfelelően („*Liebe deinen Nächsten wie dich selbst*”) a „*der Nächste*” szót használja Rosenzweig a felebarátra, amelynek szó szerinti jelentése nem más, mint: a legközelebbi. Kérdés, vajon miért használta Rosenzweig az általa jól ismert coheni eszmék ellenére a *Nächste* fordítást *A megváltás csillagában*: vajon azért, mert annak keretein belül hú akart maradni a hagyományos fordításhoz? Ha így van, miért? Talán, hogy kedvezzen a korabeli olvasónak a megértésben? Ez aligha lenne jellemző rá. Talán a régi keretet megőrizve akart új tartalmat önteni a gondolatba? Vagy egyszerűen arról lehet szó, hogy jelentésileg a „legközelebbi” jobban illeszkedett *A megváltás csillagához* (pontosabban – javítana ki feltehetően Rosenzweig – a Bibliához, az ő bibliaértelmezéséhez), mint a *Genosse*? Tézisem szerint a válasz az, hogy a „legközelebbi” jóval hangsúlyosabb a gondolatmenetben, mint a „bárki”.

A felebaráti szeretettel kapcsolatban nem az a fő kérdés Rosenzweig számára, hogy kikre vonatkozik: nyilvánvalóan nem (csak) a zsidó nép tagjaira. No de nem is bárkire: „csupán” arra az egyesre, akivel éppen kapcsolatba kerülünk, akit azért lenne csak hiba „másiknak” neveznünk, mert éppen a másik-mivoltát veszíti el abban a pillanatban, amikor a kapcsolódás létrejön, amikor felebaráttá válik. Ekkor lesz maga is egy Én, akkor válik lélekké.

²³ Kivételt képez az *Aramaic Bible in Plain English*, ahol a „fellow man” megoldás, a *Contemporary English Version*, ahol az „others”, illetve a *Douay-Rheims Bible*, ahol a „friend” fordítás szerepel (forrás: Bible Hub –Online Parallel Bible, <https://biblehub.com/leviticus/19-18.htm>, letöltés ideje: 2023. 09. 01.)

²⁴ Annyit még érdemes megjegyezni, hogy a *réa* magyar fordítása – a többi fordításhoz hasonlóan – szövegkörnyezettől függően nem mindig felebarát. Így előfordul például a „szomszéd” (pl. 2Móz 11,2), de az embertárs (Péld 6,1–3) és a társ (Jób 30,29), továbbá a „másik” is (1Sám 28,17; 2Sám 12,11; Jer 9,19; Eszt 1,19).

²⁵ *Die Schrift. Die fünf Bücher der Weisung. Verdeutschte von Martin Buber gemeinsam mit Franz Rosenzweig.* Stuttgart: Deutsche Bibergesellschaft. 1992. 326.

Rosenzweig számára két kiemelten fontos és egymással szorosan összefüggő kérdés, hogy miként lehet megparancsolni a felebaráti szeretetet, és hogy miért előzi meg a felebaráti szeretet parancsolata, nem csak a kereszténység, hanem a zsidóság esetében is, az összes többit.

A másikat, legyen az épp egy számunkra ellenszenves politikus vagy egy rosszkedvű pénztáros a boltban, azért lehetünk képesek rosenzweigi értelemben szeretni, mert képesek vagyunk Isten teremtményét látni benne. (Legalábbis Rosenzweignak meggyőződése, hogy mindenki képes erre. Annak, hogy sokaknak úgy tűnik, nem sikerül, számos oka van, melyek közül az csak az egyik, hogy a képességen túl a felebaráti szeretet erőfeszítést is igényel.) Az ember tehát valójában „Istent szereti, miközben felebarátját szereti”, mivel „a felebarát Isten teremtménye, a felebarát iránti szeretet a teremtmények iránti szeretet”.²⁶ Isten szeretetét valójában ezen az egyetlen módon, tehát nem elsősorban imával vagy a Törvény betartásával, hanem a felebarát felé történő odafordulással tudjuk viszonzni. Isten azért parancsolja a felebaráti szeretetet, mert így tudjuk viszonzni őt. Ez az a mód, ahogyan kéri, hogy szeressük.

„Isten az ő számára és a felebarátja számára közös”, hiszen Isten mindkettejüket a saját képére teremtette.²⁷ Ha ezt az isteni eredetet képesek vagyunk szem előtt tartani, akkor leszünk képesek szeretni a „hozzáink legközelebb álló” [*Nächste*] embert, azt a bizonyos politikust, tűnjön bármennyire becstelennek, vagy azt a bizonyos, oktalan megjegyzéseket tevő pénztárost.

A morális törvények nem ismernek el más előfeltételt, mint a szabadságot.²⁸ Ebből következően, ahogy fentebb szerepelt, a felebaráti szeretet parancsolata nem morális törvény. Itt ugyanis, álljon itt ismét, fennáll még egy előfeltétel: „egyedül az Istentől szeretett lélek fogadhatja a felebaráti szeretet parancsát”.²⁹ Csak a szerető parancsolhat szeretetet: azaz a felebaráti szeretetet meg kell előznie Isten szeretetének. Megválaszolva tehát az első kérdést: ez, azaz Isten szeretete az oka és magyarázata annak, hogy miért lehet és kell megparancsolni a felebaráti szeretetet, amelyben az Isten iránti szeretetnek kell megnyilvánulnia.

²⁶ Rosenzweig, 2023. 337.

²⁷ Rosenzweig, 2023. 337.

²⁸ Rosenzweig, 2023. 282.

²⁹ Rosenzweig, 2023. 282.

S hogy „milyen” a rosenzweigi szeretet? Nem lehet sem múltja, sem jövője, tehát célja sem. A csalódások nem, hogy nem veszélyeztetik, hanem éppen azok hiánya fenyegetheti: csalódás nélkül ugyanis berozsdásodik és „sematikusan szervezett tette”³⁰ merevedik. És efelől is magyarázható, miért jön kapóra Rosenzweignak a „felebarát” hagyományos német nyelvű fordítása, a „legközelebbi”. Mert a felebaráti szeretetet nem csak és főként nem elsősorban a zsinagógában, a családjunkban, a közösségünkben kell gyakorolni, hanem a buszon mellettünk ülő hajléktalan emberrel vagy az apróságokon kötekedő szomszédunkkal, azaz mindig azzal a személlyel, aki éppen akkor és ott (pontosabban: „itt és most”, mert a szeretet más időt nem ismer, csak a jelent) szemben állunk. A felebaráti szeretet tehát nem válogathat. A feladat nem az, hogy szeressük szeretteinket, hanem hogy forduljunk *minden egyes* embertársunkhoz úgy, mint Isten saját képére teremtett teremtményéhez, *amennyiben* az a (még) másik az utunkba kerül.

Franz Rosenzweig.
Wikimedia Commons

³⁰ Rosenzweig, 2023. 338.

„Mindkettő, a világ és a lélek egyaránt a bezárt kapun kopogtat, amaz növekedvén, emez hatás révén. Hiszen minden hatás a jövőbe hat, és a felebarát, akit a lélek keres, időben és térben mindig még csak előtte áll, s éppen csak a pillanatnyilag előtte állóban anticipálódik.”³¹ A bezárt kapu a jövő kapuja. A kapuhoz, a megváltás kapujához út visz, mely út ketté ágazik, kereszténységre és zsidóságra. Mindegy, melyik úton haladunk, előrébb jutni csak akkor fogunk, ha az éppen egy útszakaszra mellénk vetődött útitársunk felé gyakoroljuk a felebaráti szeretetet.

A felelősség Rosenzweignál tehát azt jelenti, hogy minden ember felelős a megváltás eljöveteleért, amelyet úgy tud előmozdítani, hogy mindig az éppen előtte álló „legközelebbi” felé, mint Isten teremtménye felé fordul (lényegében felel a másik létezésére és Isten parancsára, és felel a másikért). A szeresd felebarátodat végsősoron azt jelenti: „szeresd Istent”. A „mint tenmagadat” értelme pedig, hogy úgy, mint egy „én”-t, egy „lelket”, akit Isten saját képére teremtett.

A zsidó ember felelőssége – Mi a zsidóság mint „Isten kedvenc népe”³² (Gottes Liebling)³³ speciális feladata a felebaráti szereteten túl?

Arra a kérdésre, hogy mi az ember feladata a világban *A megváltás csillaga* szerint, mostanra viszonylag letisztult a válasz. Ám hogy mi a zsidó nép különleges szerepe, s mi a zsidó ember feladata (s miben különbözik ez a többi ember feladatától, már amennyiben különbözik egyáltalán), arra még nincs válasz.

Mi szükség a többi parancsolatra, ha a szereteten nyugszik minden? Mi a zsidó ember felelőssége?

Zsidóság és kereszténység különbségével Rosenzweig hosszan foglalkozik – mint már volt róla szó *A megváltás csillagának* teljes 3. része, az *Alak, avagy az örök világ fölötti világ* részletezi a jellemzőiket. Rövidesen érinteni fogjuk ezeket a különbségeket, de előtte szeretném még egyszer hangsúlyozni, hogy a számos eltérés mellett a szeretet parancsolatát *közösnek* mutatja be Rosenzweig.

³¹ Rosenzweig, 2023. 299.

³² Rosenzweig, 2023. 392.

³³ Rosenzweig: *Der Stern der Erlösung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2018. 341.

Ahhoz, hogy lássuk, mi a zsidó ember feladata, érteni kell, egyáltalán mit ért Rosenzweig zsidóság alatt. Az örök kérdés, hogy mi a zsidóság, nép, vallás, kultúra, vagy mindezek együtt, még viszonylag könnyen megválaszolható *A megváltás csillagát* tekintve: nép. Méghozzá, minden más néptől különböző módon, „az örök nép”. Ez, az időhöz való teljességgel sajátos viszony az, ami markánsan elválasztja az összes többi néptől. Ez az a nép, amelynek nincs otthona (hogy az állítást mennyire írja felül Izrael állam létrejötte, a diaszpórai zsidóságot tekintve, amelynek tagjai közül a legtöbben egyáltalán nem tervezik a letelepedést Izraelben, a kérdésre adódó választ – amelybe most nem bonyolódok bele – legalábbis komplikálttá teszi), nincs saját nyelve (illetve van, de a saját, szent nyelvén nem testvéreihez, hanem Istenéhez beszél), a szétszóratás miatt nincs saját története, így híján van mindennek, ami egy népet néppé tesz, ami megadja a népeknek a folytonosságot. A folytonosságot – de nem az öröklétet! A többi nép kivétel nélkül tudja, hogy létük nem tart örökké. A földnek ugyanis olyan a természete, hogy előbb-utóbb leigázzák. Ez a halandóság-tudat minden nacionalizmusban ott lángol. Nem így a zsidóság esetében. A zsidóság számára, miután sem ország, sem nyelv, sem közös történet nem segíti életben maradását, nem marad más lehetősége, mint a vérre alapoznia túlélését. Fontos hangsúlyozni, hogy ennek a gondolatnak semmi köze a rasszizmushoz, hiszen a zsidó vallás mindig is (például Rúth története) lehetővé tette a betérést. A „vér” azt jelenti, hogy míg a többi, nem-zsidó ember születése után elvben maga választhat utat magának (s ezen utak közül a zsidóság útja mellett is szabadon dönthet), a zsidó ember útja, akár akarja, akár nem, születésétől adott. Ő már eleve az örökkévalóság állapotában van, az örök nép tagjaként kívül az időn, „kedvencként”, ám cserébe terhet rakott rá az Úr: feladatot is kapott, amelyet dönthet úgy, hogy nem végez el, ám ettől még a feladat az övé marad.

De mit jelent a kiválasztottság? Meg lehet „váltódni” zsidóként? Nem, egyértelműen nem. A megváltáskor éppen ezek a különbségek fognak eltűnni: „...Isten kedvencének lenni csak kezdetet jelent, és hogy az ember még megváltatlan marad, amíg csupán e kezdet valósult meg”.³⁴ A „küldetés” tehát időleges. De miben áll? Miért felel a zsidó ember, születésénél fogva?

³⁴ Rosenzweig, 2023. 393.

A felelősség szó mindösszesen ötször fordul elő a műben. Ebből az öt esetből egynek van kiemelkedő jelentősége. A mondat, ahol – *A zsidó Isten* című résznél – a szó [*Antwortung*] szerepel, így szól:

„A népek bűneiért Izrael vállalja előtte a felelősséget, és Izrael sújttatik betegséggel, hogy amazok gyógyulást találjanak.”³⁵ Ez tehát a kiválasztottság egyik oldala, az emberiség képviselőjének és a tökéletlenség tudatának terhe. A másik oldala azonban a Törvény, amely biztosítja a zsidó évet, és ezzel az öröklétet, a körforgást. Mert így következik egy zsidó év a másik után, köröket alkotva. Ellentétben a keresztény idővel, amely spirálisan halad, egyre följebb és följebb – a megváltásig. A zsidó embernek, a keresztény emberrel szemben, a feladata a belső izzás fenntartása a megváltásig, ezzel elősegítve annak eljövételét. Ehhez befelé kell fordulnia, elzárkóznia a külvilágtól, és külön időben (a zsidó évek egymásutánjában, mely csak kívülről nézve „egymásután”) élnie életét. (Minden más, nem-zsidó ember egyetlen útja a megváltás felé a kereszténység, hiszen igaz az, hogy az Atyához az egyedüli út a fián át vezet, ismeri el Rosenzweig szeretett unokatestvérei egyikének, a nála két évvel idősebb Rudolf Ehrenbergnek írott levelében, csak éppen a zsidókra, „akik már az atyával vannak”, nem vonatkozik.)³⁶

Azt jelenti-e mindez, hogy (csak) az a „jó” zsidó, aki betartja a parancsolatokat (azon felül, hogy engedelmeskedik a legfőbbnek, a szeretet parancsolatának)? Ez és főleg: csakis ez lenne az a mód, a Törvény adta keretrendszer, amelyben az örök körforgás fenntartotta izzáshoz hozzá tud járulni? A továbbiakban új irányból közelítek ehhez a kérdéshez. Úgy vélem, Rosenzweig (szándékosan) nem ad egyértelmű választ erre a kérdésre *A megváltás csillagában*, amelynek jelentős részben életrajzi okai vannak. Értelmezésem szerint a mű és Rosenzweig élete felől egyaránt az a válasz adódik, hogy nem feltétlenül a vallásgyakorlás, a hagyományos hitélet az egyetlen út, hanem a tradícióhoz való kapcsolódás más módjai is.

³⁵ Rosenzweig, 2023. 392.

³⁶ Franz Rosenzweig: *Levél Rudolf Ehrenberghez. Berlin, 1913, október 31.* In: *Nem hang és füst.* Holnap Kiadó: Budapest, 1990. 8. (eredeti: „Es kommt niemand zum Vater – anders aber, wenn einer nicht mehr zum Vater zu kommen braucht, weil er schon bei ihm ist.” Franz Rosenzweig: *Briefe.* Berlin: Schocken Verlag, 1935. 73.)

A személyesség kérdése – az „életrajzi adalékok”

Örök kérdés, mely mellett és ellen egyaránt végtelenségig lehet érvelni, hogy érdemes-e egy filozófiai mű (már amennyiben *A megváltás csillagát* annak tekintjük) szerzőjének életét figyelembe venni a mű olvasásakor. A kérdéssel sokan foglalkoztak *A megváltás csillaga* után hat évvel, 1927-ben megjelent *Lét és idő* szerzője, Martin Heidegger kapcsán is. A két szerző, Rosenzweig és Heidegger – utóbbi náci mivolta ellenére – közötti gondolati rokonság tagadhatatlan. A témáról többek között Peter Gordon értekezett, kérdéses könyvében azt az alapállítást bontva ki, hogy *A megváltás csillaga* kiszakítása a weimari filozófiai tradíció szövetéből, majd ellátása a „zsidó filozófia” címkével erőszakos és természetellenes tett, amely meggátolja a mű (és annak nagyszerűsége) megértését. Gordon többek között arra hivatkozik, hogy Rosenzweig maga is egy általános weimari „poszt-metafizikai” modernista mozgalom – az új gondolkodás – egyik képviselőjének tekintette magát.³⁷ Részben ennek az elképzelésnek az alátámasztásához hasonlítja össze a két szerző, Heidegger és Rosenzweig filozófiáját, amellet érvelve, hogy Heidegger fasizmusának nem szabad befolyásolnia azt a vizsgáldást, amely oly csodálatosan gyümölcsöző e két, részben azonos talajból táplálkozó gondolkodó összehasonlításának esetében. (Ezzel pedig e tanulmány szerzője is egyetért, figyelembe véve, hogy Heidegger esetében egyáltalán nem, vagy csak kifejezetten erőltetetten mutatható ki az az összefonódás a filozófiája és az élete között, mely összefonódás ellenben Rosenzweignél oly egyértelműen látható.)

Rosenzweig esetében tehát e kérdés másképpen ugyan, mint Heideggernél, de talán nem más súllyal esik latba: Rosenzweig ugyanis konkrét tetteivel igazolta azt, amit írásban vallott, legelsősorban azt, hogy a gyakorlati, hangsúlyozottan társas életnek – azaz a többi emberhez való élő kapcsolódásnak – értékét tekintve fölötte kell állnia mindenféle elméleti tudásnak.

Mivel Rosenzweig élete és cselekedetei (kiemelt jelentőséggel a Zsidó Tanház alapítása) ritkán tapasztalható egységet képeznek írásaival, ezért a zsidó ember felelősségének kérdésére onnan, nem a mű, hanem szer-

³⁷ Gordon, Peter: *Rosenzweig and Heidegger: Between Judaism and German Philosophy*. Berkeley – Los Angeles – California: University of California Press, 2003. 121.

zője élete felől is megkísérlek választ adni. (Aki pedig hisz abban, hogy egy művet minden esetben szigorúan el kell választani szerzőjétől, az tekintse az alábbi sorokat érdekes „életrajzi adaléknak”.)

Rosenzweig egy asszimilált, aktív kulturális életet élő értelmiségi zsidó családban született egyedüli gyerekként 1886-ban, Kasselben. Egyetemi tanulmányait Göttingenben kezdte az orvosi egyetemen, ám előbb Münchenbe, majd Freiburgba, a neokantianizmus egyik akkori fellegrárába költözött, és bölcsészettudományt kezdett hallgatni. Diszsertációját Hegel politikai filozófiájáról írta, melyet éppen befejezett az első világháború kitörése előtt, csak 1920-ban publikálta. 1913-ban Lipcsébe költözött, ahol – miközben tovább folytatta Hegellel kapcsolatos tanulmányait – matematikát és jogot hallgatott, és ahol megismerkedett Eugen Rosenstockkal, akinek jelentős szerepe volt abban, hogy Rosenzweig eldöntötte, hogy kikeresztelkedik, majd egy életreszóló zsinagógai tapasztalat után megváltoztatta e döntését.

Ezt követően kezdett el Rosenzweig igazán intenzíven foglalkozni a zsidóságával: ekkor kezdett el járni abba a berlini iskolába (*Hochschule für die Wissenschaft des Judentums*), ahol az ekkorra már az egyetemi élettől visszavonult Hermann Cohen is tanított. Cohen munkássága, akivel szoros barátság alakult ki köztük, vitathatatlanul meghatározó *A megváltás csillaga* születésében.

Ezután jött a háború, amelynek Rosenzweig jó részét a balkán fronton töltötte egy légvédelmi egységnél, ám ez az időtöltés nem akadályozta meg a munkában: számos írása és *A megváltás csillagának váza* és szövegrészletei származnak ebből az időszakból.

1920-ban összeházasodik Edith Hahnnal, akivel már kóser konyhát vezetnek, s akitől Rosenzweig egyetlen gyermeke, Rafael születik.

A megváltás csillaga 1921-ben jelent meg. Rosenzweig ezt követően (hosszú előkészítő munka után) egy frankfurti értelmiségiekből álló csoport támogatásától övezve megalapította a Zsidó Tanházat [*Freie Juedische Lehrhaus*], ahol maga is tanítani kezdett. Elsősorban az készítette erre, hogy úgy vélte, sem az ortodox, sem a liberális zsidóság által kínált út nem ad lehetőséget a zsidóság valódi, életteli megélésére. (Arra most nem koncentrálva, mennyire idegenkedett a cionizmustól mint harmadik úttól.) 1921 volt az az év is, amikor először észrevette magán súlyos, idegrendszeri betegségének tüneteit, mellyel a rákövetkező évben diagnosztizálták, mindössze egy évet jósolva neki. A betegség következtében fokozatosan lebénult, míg végül beszédképességét

is elvesztve, felesége segítségével, pislogással és speciális írógéppel kommunikált a külvilággal.

Ez volt az az állapot, amiben élt, amikor Buber – akivel jól ismerték egymást – megkereste, hogy vegyen részt vele együtt a Biblia új, „zsidó szempontú” (vagy egyszerűen: nem keresztény) fordításában, amire oly régóta készültek mindketten. Rosenzweig igent mondott, és 1929-ben történt haláláig Buberral közösen dolgozott, részben levelezve, részben heti egyszeri találkozókon. A munkát Buber 1961-ben, harminckét évvel később fejezte be. Ennek a műnek, Tatár György szavaival élve, az egyik fő célja az volt, hogy „egy olyan – egyszerre ismerős és ismeretlen – bibliai szöveget mutasson fel, amelynek a német nyelvű kereszténység számára »érdes« felületén még nem tapadtak meg allegóriák”.³⁸ Azaz amely visszatér a Héber Bibliához anélkül, hogy tudna Jézusról, s úgy, hogy nem szavakat vagy mondatokat fordít, hanem figyelembe veszi a mélyebb nyelvi rétegeket. A mű, ha azt tekintjük, kiknek (a német anyanyelvűeknek, a zsidóknak és a keresztényeknek egyaránt) íródott, későn készült el. Azonban, ha azt tekintjük, hogy éppen most ez a tanulmány is foglalkozik vele, amelyet ráadásul valaki más jelen pillanatban éppen olvas, ezzel látható módon a hagyomány folyamának előrevitele, így vagy úgy, mégis megtörtént és megtörténik.

Nyilvánvalóan rengeteg fordulópontot lehetne még kiemelni az életéből, például számos barátság felmérhetetlen jelentőségű volt az életművet tekintve, de itt most mégis elégedjünk meg ennyivel. Továbbá, hogy leszögezzük, lebévult állapota (melyben 1925-ben publikálta a már idézett *Új gondolkodást* is) nem csak nem változtatott érdemben a zsidósághoz és hitvallásához való hozzáállásán (dacára annak, hogy ő többé nem tudott önállóan sem parancsolatokat betartani, sem beszélni), hanem mintha még jobban megerősítette volna elhivatottságában – és életkedvében. Rosenzweig 1929 decemberében halt meg, a beszámolók szerint, boldog, zsidó családapaként.

³⁸ Tatár György: *Identitás és allegória*. In: Tatár György: *A „másik oldal”. Kabbalista esszék*. Budapest: Kalligram, 2014. 44.

Mitől (jó) zsidó a zsidó?

1920. január 16-án, tíz nappal az eljegyzésük után Edith Hahnnak (annak a nőnek, aki később nem csak kitart mellette, de akinek segítségével aligha tudta volna vállalni a bibliafordítást, nem beszélve a számtalan, pislogással diktált esszéről és levélről) írja a szeretetről, hogy mindig két ember kell hozzá, s hogy: „Mit szólsz, többé már nem tudok »könyvet« írni, számomra már minden levéllé válik, mivel egyszerűen muszáj látnom a »másik«-at.”³⁹ Ebből a kis idézetből máris látható, hogyan fonódott össze elválaszthatatlanul az esetében a filozófiai mű és a személyes élet. Valóban nem írt több könyvet *A megváltás csillaga* után – bizonyos értelemben hűen az ott leírtakhoz. Inkább a „beszédgondolkodást” választotta, inkább „élt”, ami nála azt jelenti, hogy kapcsolódott a többi emberhez, nem az írásra fókuszált. (Annak ellenére, hogy éppen *A megváltás csillaga* megjelenésének évében kezdődött a betegsége, amely a klasszikus, hangzó dialógust ellehetetlenítette a számára, azonban felfedezte vele, kik azok, akik így is mellette maradnak, és képesek alternatív módokon párbeszédet folytatni vele – így például többek között a felesége és Martin Buber is.)

A következőkben idézett szerelmeslevél egyben hitvallás. Rosenzweig az életét meghatározó fordulat után bár *tartotta* a kóserságot, és mindig hangsúlyozta, milyen örömet lel benne, nem tekintett erre úgy, mint valamire, ami lényegi jelentőségű a zsidósága szempontjából. Úgy tűnik, bár fontosnak tartotta, s nem volt kérdés számára, hogy ő maga igazodjon a Törvényhez (igazodjon! azaz nem egyértelműen fogadja el minden szavát⁴⁰ – ahogy az a későbbiekben elemzett *Az építő*kben is áll), úgy vélte, a zsidót nem ez teszi azzá, ami. A zsidó a törvények betartásával és anélkül egyaránt az, ami, születésénél fogva.

Az itt következő levélrészlet, mely történetesen mindössze egy nappal későbbi, mint az imént idézett, válaszolja meg azt a kérdést, hogy mit gondolhatott Rosenzweig a „vallásgyakorlásról” a saját, személyes életében. 1920. január 17-én írta Edith-nek, a kóser étkezésről:

„Biztosan megérted, miért nem tudok és nem is szabad túl komolyan nyilatkoznom a kóser étkezés ügyében. Örömmel telve várom, hiszen együtt fogjuk csinálni, a közös otthonunkban! De nem tudom ünnepe-

³⁹ „Was meinst du – Ich kann ja gar kein »Buch« mehr schreiben, mir wird jetzt alles zum Brief, ich muß eben den »ändern« sehn.” Rosenzweig, 1935. 385.

⁴⁰ A Törvény szavának esetében – lévén az soha nem egyértelmű és mindig magyarázatra és értelmezésre szorul – valójában ez nem is lenne lehetséges.

lyesen kijelenteni, hogy »nevelési értékkel« bír. (Amúgy persze *bír* vele, de tönkre is teheti egy ember jellemét. Csak nézd meg az érzelmileg bemerevedett ortodoxok tömegét, akik különösen a zsidóságukkal kapcsolatos érzéseiket tekintve vannak becsontosodva! Hogy mennyire nem képesek zsidónak tekinteni valakit, aki nem a Sulhán Áruh szerint él.) Nem, nem találok »kiemelten fontosnak« (habár *az*, természetesen az, mégis vannak ennél fontosabb dolgok). És hidd el, pontosan így tekintek a »sabbatra és a többi ünnepre« (Jesája 1:14!!!). Ugyanakkor örömmel várakozom mindezekre. De, Edith, ami köztünk történt, közted és köztem, többet jelent nekünk, mint a sabbat... Nézd, az élet teljes titka az igazságosságban van...”⁴¹

Mielőtt az elemzésbe belefogunk, az utalt bibliai hely (Jesája 1:14):

וְהָיָה לְכָל הַיְהוּדִים וּמוֹעֲדֵיכֶם שְׂנֵאָה נִפְשִׁי, הָיָה עָלַי לְטָרָה; נִלְאַיְתִי, וְשֵׂא נֵפֶשׁי, azaz: „Újholdjaitokat és ünnepeiteket gyűlöli lelkem, terhemre lettek, meguntam elviselni.” – hangzanak az Úr szavai az emberekhez, mondván, hogy hiába imádkoznak, hiába áldoznak, hiába tesznek bármit, ha vér tapad kezükhöz, ha nem „védik meg az árvák igazát”, ha nem „törekednek az igazságra”. És ennek, az igazság szónak a kapcsán adódik a következő megjegyzés az Edith-hez írott levélhez, amely az igazságosságot nevezi meg az élet titkaként. Ez pedig *A megváltás csillagának* mottója, a 45. zsoltár 5. verséből vett idézet: צְלַח רֶכֶב עַל דְּבַר אֱמֶת, amelyet Rosenzweig és Buber így fordít: „*dringe durch! reite für die Sache der Treue*”, s ennek megfelelően a mottó magyar fordítása, logikus módon a német verziót követve: „törj át, száguldj a hűség ügyéért!”. A héber eredetét nézve azonban azt látjuk, hogy a szó, amelyet Rosenzweig és Buber *Treue*-nak, Bíró Dániel és Tatár György pedig (a Rosenzweig–Buber fordításra hivatkozva) hűségnek fordított, az אֱמֶת (*emet*), amelynek leggyakoribb fordítása, ahogyan az IMIT Bibliában is szerepel:⁴² „*igazság*”. De miért szerepel itt hűség?

⁴¹ „Das mußt du doch auch verstehen, warum ich das Koscher-Essen nicht tragisch nehmen kann und darf. Ich freue mich darauf, ich werde es ja mit dir zusammen tun, in unserm Haus! Aber feierlich nehmen, »erziehen-lichen Wert« darin finden (es hat ihn, zugegeben! aber es kann auch den Charakter verderben! sieh dir doch die Gefühlsversteifung vieler Orthodoxer an! grade auch die Verknöcherung ihres jüdischen Gefühls! wie sie nicht mehr fähig sind, einen für einen Juden anzuerkennen, der nicht nach dem Schulchan aruch lebt), es »hochbedeutsam« finden (es ists zugegeben! aber es gibt Bedeut-sameres) - nein das kann ich nicht. Und glaub mir, ich sehe den »Sabbat und die Feiertage« (Jes. 1:14!!!) gar nicht anders an. Auch darauffreue ich mich. Aber, Edith, das was zwischen uns, zwischen mir und dir geschehen ist, ist für uns mehr als der Sabbat. ... Sieh, das ganze Geheimnis des Lebens steckt wirklich in der Wahrhaftigkeit. Nicht verleugnen, was einem Großes geschehen ist.” Lásd: Rosenzweig, 1935. 386.

⁴² „szökkenj föl, nyargalj az igazság ügyéért”

Az *emet* gyöke az אמן (*aman*) ige, amely a megerősít, visszaigazol, támogat jelentésekkel bír, ám időnként „bízik”, „hűség” és „hisz” értelemben szerepel. (Ugyanebből a gyökből származik az ima jóváhagyásaként elhangzó „*amen*” szó, amelynek értelmét talán így lehet visszaadni: „így legyen”.)

És ez az az „*emet*”, amellyel a legendás prágai rabbi életre keltette a gólemet a szót annak homlokára írva, mely szó első betűjét, az isteni jelképező alefet letörölve otthagya a teremtmény homlokán a halottat jelentő מֵת (*mét*) szót, s ezzel megölte őt. Amikor Rosenzweig azt írta, „az élet teljes titka az igazságosságban van”, a gólem teremtőjéhez hasonlóan úgy vélhette, ha az igazság bármely részét eltávolítom, ezzel meg is semmisítem. Az igazság *A megváltás csillagában* teljes egészében soha nem nyilvánulhat meg az ember előtt. És mégis, mint ahogy a könyvet keresztül-kasul szelik az egymásnak ellentmondó, egymást megtartó állítások: az embernek „együgyűen”, azaz semmi mással nem törődve az igazság felé kell haladnia. Minden, amit nem a megváltás előremozdításáért tesz, hátráltatja azt.

Az igazság és a hűség így – akárcsak a héber *emet* szóban – jelent egyet: igaznak lenni annyi, mint hűnek lenni Istenhez. Ilyen értelemben együgyű, aki igaz. Az egy ügy (amelyet – a héber eredetire gondolva – lehet igazságnak hívni, ahogy Rosenzweig is teszi *A megváltás csillagában* és ebben az idézett magánlevélben) leghatékonyabb szolgálatát nem biztos, hogy minden pillanatban vagy minden esetben a kósér étkezés szabályainak vagy a szombatnak a betartása jelenti – olvasható ki ezen értelmezés szerint Rosenzweig szavaiból. Tekintve azt a szenvedélyes örömet, amit lelt azonban a parancsolatok betartásában, vélhetjük úgy, hogy a Törvényre, mint eszközre, mint segítségre tekintett, amely nem csupán megkönnyíti a feladat végrehajtását – de örömtelivé is teszi azt.

Zsidó könyv-e A megváltás csillaga

Aki először olvassa *A megváltás csillagát* (vagy először hall róla), anélkül, hogy ismerné a szerző más műveit és tudna bármit az életéről, abban fölmerülhet ez az egyszerű kérdés: vajon a szerző maga „vallásos” volt? Vajon annak született, vallásgyakorló családban nőtt föl? Csak ez állhat a háttérben, vélheti az egyszerű olvasó, gondolván, mi más lehet a magyarázata annak, hogy valaki 20. századi európai értelmiségiként „613”,

a modern étellel alig összeegyeztethető parancsolat⁴³ betartására buzdít? Hogyan javasolhat ilyet? (Már amennyiben ezt javasolja egyáltalán – hisz dacára *A megváltás csillagában* leírtaknak, ez nem egyértelmű.)

Akit e kérdés foglalkoztatott, annak itt a válasz: igen, a szerző gyakorolta a vallást, de nem ebbe született, hanem saját szuverén döntése miatt cselekedett így. (És e tekintetben semmivel sem volt könnyebb helyzetben, mint a mai asszimilált diaszpóra-zsidóság többsége, akik szintén nem „ebben nőttek föl”). A fenti levélből látszik (ahogy *A megváltás csillaga* korábban idézett szövegrészeiből szintűgy), milyen mély együttérzés jellemezte Rosenzweigot a vallásukat nem gyakorlók iránt, mennyire nem felejtette el, honnan jött, milyen volt a törvények nélkül zsidóként élnie, majd félig kívülállóként ismerkednie örökségével.

Rosenzweig, feltételezhetjük, úgy vélte, a zsidót az teszi zsidóvá, ha elfogadja a saját kiválasztott mivoltát és ezzel járó feladatát, melyet a Törvény megismerésével, továbbvitelével és gyakorlásával tud elvégezni. Aki az első kettőt (a tanulást és a továbbhagyományozást) választja, visszatérve *A megváltás csillaga* keretrendszerén belülre, az a zsidó ember éppen úgy az örök tüzet táplálja, mint az, aki a kóser háztartást vezeti.

Van még egy fontos írás, amelyet e tanulmányban rövideje ellenére sem lehet kikerülni. Ez Rosenzweig 1923-ban írt nyílt levele Bubernek, *Az építők [Die Bauleute]*, amely pontosan ezt, a Törvény szerepét és értelmét tárgyalja a modern zsidó ember szemszögéből.⁴⁴ Ebben az esszében a szerző különbséget tesz a szubjektív parancsolatok [*Gebot*], amelyek az egyén eligazodását segítik, és amelyeket a maga részéről örömmel teljesít, illetve az objektív törvény [*Gesetz*] között, amely utóbbit „még nem” tud elfogadni. A törvénynek parancsolattá kell lennie, ami annyit jelent: az egyes emberhez kell szólnia, itt és most, abban a korban, ahol él. Amíg valaki nem képes meghallani a kinyilatkoztatás hangját egy

⁴³ Természetesen ez a szám – 613 – csupán jelképes, hiszen, túl az értelmezési nehézségeken, Szentély nélkül a parancsolatok egy része eleve betarthatatlan.

⁴⁴ És itt szükséges megemlíteni, hogy Rosenzweig életében több utalást tett arra, hogy elképzelhetőnek tartja, hogy írjon még egy könyvet, amelynek a Törvény lenne a témája. Így például 1924. március 28-án, Isaak Breuernek írott levelében (lásd: Rosenzweig, 1935. 496–497.) beismeri, hogy valóban túl kevés szót szentelt *A megváltás csillagában* a Törvényre, amelynek egyik oka az volt, hogy kiegyensúlyozottan próbálta bemutatni a két vallást, így praktikusán nem maradt több hely a Törvényre. Sorait azzal zárja, hogy talán egy napon megírja *A megváltás csillaga* folytatását, amely a Törvényről fog szólni (ennek megvalósulására nem került sor).

adott törvényen vagy gyakorlaton keresztül, attól addig nem elvárható, hogy ne egy elavult rituálénak, legjobb esetben szép vagy érdekes hagyománynak tartsa azt. Ez, szögezi le Rosenzweig, nem akarát kérdése. Az, hogy ki mit érez sajátjának ma zsidóként a Törvényből (értve ezalatt, hogy mely törvény hogyan tud számára a kinyilatkoztatás szavaként csengeni), teljességgel személyes kérdés. Az, hogy e személyes döntései mentén, hogy mit fogad és mit nem fogad el a Törvényből, meddig maradnak tettei zsidó tettek, vitatható. (Bár Rosenzweig utal rá, hogy a határok nyilvánvalóan kijelölhetetlenek.) Az azonban, hogy aki e tetteket cselekszi, zsidó-e, az (legalábbis számára) nem lehet kérdés.

A „jó zsidó” semmiképpen nem az, aki mereven, szokást követve, de a kinyilatkoztatás szavát nem hallva, átélés nélkül betartja a Törvényt. A jó zsidó az igazság (hűség) felé tör, a kinyilatkoztatás szavát keresi és saját magát, akihez e szó szól.

A megváltás csillaga szerint a két út, zsidóság és kereszténység útja, a széthasadt igazság két darabja: a csillag belső izzása soha nem lehet teljes igazság, s egyedül nem visz el a megváltásig. Csak a csillag sugarainak kifelé mozgásával együtt fénylik föl a csillag a maga teljességében. Ebből következik, hogy a két utat, a zsidóságot és a kereszténységet nem lehet rangsorolni, hiszen a teljes igazsághoz mindkettőre ugyanúgy szükség van. Ebből pedig az is következne, hogy *A megváltás csillaga*, amely épp annyi időt szentel az egyik és a másik útnak, nem tekintendő zsidó könyvnek. Rosenzweig ugyanis épp arra tett kísérletet, hogy teljesen egyenrangúnak mutassa be a két utat, a meghasadt igazság két felének. Ha őt magát kérdeznénk, nyilván tiltakozna a „zsidó könyv” megnevezés ellen – feltételezhetné az olvasó, teljes joggal. (Miképpen, mint idéztem fentebb, tiltakozott is, ahogy más, mégis hasonló okokból, a „vallásfilozófia” megjelölés ellen is. Ám ugyanezen írásában ezt is írja, történetesen *A megváltás csillaga* fogadtatásáról: „úgy vásárolták és – ami még aggasztóbb – úgy is olvasták, mint egy »zsidó könyvet«”.)⁴⁵ Ezek szerint nem tartotta annak?

Ennek azonban teljesen ellentmond az az eset, amikor hosszas tipródás után (melyről képet ad számos, ez időből származó levele) Rosenzweig rászánta magát *A megváltás csillaga* kiadására, és keresztény unokatestvérei és barátai először egy keresztény kiadót javasoltak számára.

⁴⁵ Rosenzweig, 1990. 109.

Rosenzweig felháborodva utasította vissza a lehetőséget.⁴⁶ Az eset kapcsán így fogalmazott 1919. július 6-án a már említett unokatestvérével, Rudolf Ehrenberggel közös másik unokatestvérének, a nála három évvel idősebb Hans Ehrenbergnek írott levelében: „Egy zsidó könyv egy keresztény könyvkiadó zászlaja alatt többé már nem zsidó könyv, és *semmit* nem jelent a zsidóság számára...”⁴⁷ Itt tehát „zsidó könyvnek” nevezi. Most akkor zsidó vagy nem zsidó a könyv?

A kérdés persze nincs jól feltéve, ha nem tisztázzuk kellőképpen, mit értünk „zsidó” könyv alatt – például, hogy zsidóság számára íródott, vagy éppen a zsidóságról, már e két irány is egészen máshová visz. Feltehetőleg Rosenzweig is különböző helyzetekben különbözőképpen értelmezte a kifejezést, részben ez lehet az oka az ellentmondónak tűnő idézeteknek. Úgy gondolom, *A megváltás csillaga* minden szándék ellenére alapvetően zsidó könyv (és közben nem az). Zsidó könyv, amennyiben a zsidó bibliaértelmezés talaján (vagy inkább talajában) áll, és amennyiben lényegi részei emiatt éppen olyan örökérvényűek, mint ahogyan a zsidó nép mutatkozik meg benne – örök népként.

Összefoglalásul azt mondhatjuk, *A megváltás csillaga* értelmezésében az ember (beleértve természetesen a zsidó embert is) legfőbb feladata, hogy a felebaráti szeretetet gyakorolja. A felebarát *nem* mindenki vagy bárki. A felebarát az a bizonyos ember, akivel éppen egy adott pillanatban kapcsolatba kerülünk. Őérte, és csakis őérte vagyunk felelősek.

A zsidó embernek születésénél fogva speciális feladata van. E feladat az igazság (hűség) csillaga belső izzásának fenntartása. A belső izzás fennmaradását a Törvényhez való személyes kapcsolódással (azaz nem csak, illetve nem egyértelműen a Törvény feltétlen megtartásával), a folytonosság elősegítésével, a *tudás* továbbvitelével lehet biztosítani. A zsidó ember születésénél fogva felelős a kinyilatkoztatás adta tudás fennmaradásáért és továbbviteléért – egészen a megváltásig.

⁴⁶ Glatzer, 1998. 88.

⁴⁷ „Ein jüdisches Buch unter christlicher Flagge – ist kein jüdisches Buch mehr und bedeutet für das Judentum *nichts*.” Lásd: Rosenzweig, 1935. 366.